

Zesz. Nauk. UEK, 2022, 1(995): 63–79
ISSN 1898-6447
e-ISSN 2545-3238
<https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2022.0995.0104>

Ewolucja trendów i zagrożeń w konsumpcji żywności w świetle celów zrównoważonego rozwoju

The Evolution of Trends and Threats in Food Consumption in the Light of Sustainable Development Goals

Małgorzata Z. Wiśniewska

Uniwersytet Gdański, Wydział Zarządzania, ul. Armii Krajowej 101, 81-824 Sopot,
e-mail: malgorzata.wisniewska@ug.edu.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5193-2153>

Artykuł udostępniany na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0); <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Sugerowane cytowanie: Wiśniewska M.Z. (2022), *Ewolucja trendów i zagrożeń w konsumpcji żywności w świetle celów zrównoważonego rozwoju*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 1(995), 63–79, <https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2022.0995.0104>.

STRESZCZENIE

Cel: Zidentyfikowanie głównych trendów i zagrożeń związanych z konsumpcją żywności oraz omówienie ich związków z 17 celami zrównoważonego rozwoju (CZR).

Metodyka badań: Wykorzystano metodę analizy danych wtórnych, w tym oficjalnych raportów i statystyk, analizę krytyczną literatury przedmiotu, analizę porównawczą oraz metodę syntezy i wnioskowania logicznego.

Wyniki badań: Najczęściej pojawiającymi się trendami są konsumpcja uważna i świadoma, ekokonsumpcja, *foodsharing*, fruganizm, freeganizm, konsumpcja spersonalizowana oraz hedonistyczna. Zauważa się też rozwój klimatarianizmu. Za główne zagrożenia uznano m.in.: coraz większe trudności związane z wyżywieniem populacji, rosnącą liczbę osób z obniżoną odpornością, zmiany klimatu, pojawienie się pandemii COVID-19 oraz innych chorób odzwierzęcych, patologie na rynku żywności, występowanie alergenów oraz brak kultury bezpieczeństwa żywności.

Wnioski: Analiza postulatów zawartych w CZR pozwala potwierdzić ich zbieżność z potrzebą zapewnienia bezpieczeństwa żywności i żywnościowego. Przyczynkiem do rozwoju nowych

trendów bywają często zagrożenia w tym obszarze. W świetle wyzwań CZR oraz skutków pandemicznych i postpandemicznych ważne są potrzeby i trendy o charakterze hedonistycznym, m.in. łączące się z kwestią zapewnienia zdrowia i większej dbałości o własną kondycję psychiczną i fizyczną. Ponadto sytuacja w Ukrainie na pewno sprzyja rozwojowi konsumpcji współdzielonej, kolaboratywnej.

Wkład w rozwój dyscypliny: Dokonanie przeglądu i usystematyzowanie trendów oraz zagrożeń w konsumpcji żywności z perspektywy poszczególnych celów zrównoważonego rozwoju. Jest to pierwsza tego typu publikacja w kraju.

Typ artykułu: oryginalny artykuł naukowy.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, konsumpcja żywności, trendy, zagrożenia.

Klasyfikacja JEL: M30, Q54, Q56.

ABSTRACT

Objective: To identify the main hazards and threats related to food consumption in the context of Sustainable Development Goals (SDGs).

Research Design & Methods: The study uses secondary data analysis, including of official reports and statistics, critical analysis of the literature, comparative analysis, synthesis and logical reasoning.

Findings: Important trends include mindful and conscious consumption, eco-consumption, food sharing, frugality, freeganism, personalised and hedonistic consumption, and climatarianism. The main hazards/threats discovered include difficulties population face in feeding themselves, the growing number of immunocompromised people, climate change, the emergence of the COVID-19 pandemic and other pathologies in the food market, the presence of allergens and the lack of a food safety culture.

Implications/Recommendations: Analysis of the postulates contained in the SDGs makes it possible to confirm their convergence with the need to ensure food and food safety. Threats in this area often give rise to trends. In the light of the challenges of SDGs as well as pandemic and post-pandemic effects, hedonistic needs and trends are important: They are connected with ensuring health and greater care for one's own mental and physical condition. The situation in Ukraine is certainly suggests the need to develop shared and collaborative consumption.

Contribution: The paper reviews and systematises trends, threats and hazards in food consumption from the perspective of individual sustainable development goals. This is the first publication of this type in Poland.

Article type: original article.

Keywords: sustainable development, food consumption, trends, threats/hazards.

1. Wprowadzenie

Konsumpcja i poprzedzające ją decyzje nabywcze wpływają bezpośrednio z potrzeb i oczekiwań uczestników rynku i bywają zdeterminowane wieloma

czynnikami o różnym charakterze. Najczęściej można tu wskazać uwarunkowania demograficzne, ekonomiczne, społeczno-kulturowe, psychologiczne czy wreszcie polityczne (Ordabayeva i in. 2021). Jeśli chodzi o zachowania konsumentów żywności, to poczucie bezpieczeństwa towarzyszące konsumpcji będzie zawsze dominującą determinantą. Dotyczy to zarówno bezpieczeństwa żywności, jak i bezpieczeństwa żywnościowego – jako kategorie i zjawiska komplementarne, ze względu na liczne zagrożenia, od lat są one przedmiotem troski organizacji rządowych, pozarządowych, środowisk naukowych oraz reprezentantów świata praktyki. Równocześnie z powodu przemian postaw obywateli na całym świecie, wynikających z paradygmatu konsumpcji zrównoważonej, coraz bardziej uwidaczniają się i umacniają różne trendy związane ze spożywaniem żywności. Co ważne, wpisują się one w przyjęte na świecie cele zrównoważonego rozwoju (CZR). Cele te stwarzają szansę zwiększenia świadomości obywateli na temat przyczyn i konsekwencji nie zrównoważonego rozwoju. Uzyskiwana tą drogą wrażliwość przynosi rezultaty w postaci zmian wzorców konsumpcji i stylu życia, co sprzyja popularyzacji zrównoważonych wzorców postępowania (<https://www.sprawiedliwyhandel.pl/cele-zrownowanego-rozwoju-a-sprawiedliwy-handel/>, data dostępu: 4.05.2022). Ponadto wzorce konsumpcji są odpowiedzią na coraz poważniejsze zagrożenia pojawiające się w otoczeniu człowieka z jego przyczyny, przekładające się na to, że zapewnienie bezpieczeństwa żywności i żywnościowego staje się istotnym, współczesnym wyzwaniem nie tylko dla producentów żywności, ale też dla całej ludzkości.

Celem pracy jest zidentyfikowanie głównych trendów i zagrożeń związanych z konsumpcją żywności oraz omówienie ich związków z 17 celami zrównoważonego rozwoju. Najważniejszym zagadnieniem poruszonym w pracy są zagrożenia i trendy wynikające z troski o bezpieczeństwo żywności i żywnościowe. W pracy jako metodę badawczą zastosowano analizę krytyczną literatury przedmiotu, analizę danych wtórnych (raportów, statystyk), analizę porównawczą, syntezę oraz wnioskowanie logiczne.

2. Bezpieczeństwo żywności i żywnościowe oraz ich miejsce w celach zrównoważonego rozwoju

Eksperti World Health Organization (WHO) – Światowej Organizacji Zdrowia zaznaczają, że „jeśli żywność nie jest bezpieczna, nie jest żywnością” (*The Future of Food Safety...* 2019) oraz że „nie ma bezpieczeństwa żywnościowego bez bezpieczeństwa żywności” (*A Guide to World Food...* 2021). Według Kodeksu żywnościowego bezpieczeństwo żywności jest to bowiem „zapewnienie, że żywność nie spowoduje żadnych szkodliwych skutków dla zdrowia konsumenta, o ile jest przygotowana i (lub) spożywana zgodnie z przeznaczeniem” (*General Principles...* 2020). Z kolei bezpieczeństwo żywnościowe to sytuacja, w której wszyscy ludzie w dowolnym czasie mają fizyczny, społeczny i ekonomiczny dostęp do żywności,

która jest bezpieczna pod względem zdrowotnym i zawiera optymalną liczbę składników odżywczych, ponadto zaspokaja potrzeby pokarmowe i preferencje (Krysztofiak, Pawlak i Kołodziejczak 2020).

Analiza przemian w zachowaniu konsumentów na całym świecie pozwala postawić tezę, że trendy w zachowaniach konsumentów żywności są konsekwencją występujących zagrożeń przekładających się na bezpieczeństwo żywności i żywnościowe. Zagrożenie bezpieczeństwa żywności jest powodowane zanieczyszczeniem produktów czynnikami, które wywołują niekorzystne skutki dla zdrowia i życia człowieka. Zagrożenia mogą pojawiać się na każdym etapie łańcucha „od pola do stołu” (Czernyszewicz i Kopiński 2020, s. 23). Ponadto zagrożeniem mogą być czynniki biologiczny, chemiczny lub fizyczny w żywności, a według Rozporządzenia (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r. zagrożeniem są różne substancje zanieczyszczające oraz zanieczyszczenia żywności. W sferze bezpieczeństwa żywnościowego zagrożeniem będzie przede wszystkim brak dostępności fizycznej i ekonomicznej oraz adekwatności. Dostępność fizyczna oznacza posiadanie wystarczającej ilości żywności dla całej ludności w każdym czasie, aby można było podtrzymać życie ludzkie. Dostępność ekonomiczna wiąże się z możliwością nabycia żywności przez wszystkie grupy społeczne – nawet te najuboższe. Z kolei adekwatność rozumiana jest przede wszystkim w kategorii zbilansowanej racji pokarmowej (Kozłowska-Burdziak 2019). Uznaje się, że powyższe wartości wiążą się ściśle z założeniami CZR stanowiącymi plan działania na rzecz przemian i przeobrażeń świata, w którym potrzeby obecnego pokolenia mogą być zaspokojone w sposób zrównoważony, z szacunkiem dla środowiska oraz z uwzględnieniem potrzeb przyszłych pokoleń (Wiśniewska i Wyrwa 2022). Cele te wraz ze 169 działaniami skupiają się wokół pięciu obszarów: ludzie, planeta, dobrobyt, pokój, partnerstwo (5xP: *people, planet, prosperity, peace, partnership*). Cele zrównoważonego rozwoju mają być osiągnięte przez wszystkie strony – rządy państw, organizacje międzynarodowe, organizacje pozarządowe, sektor nauki i biznesu, a także obywatele, czyli przez każdego konsumenta. Przykładowe powiązanie CZR z problemami bezpieczeństwa żywności i (lub) żywnościowego zaprezentowano w tabeli 1.

Analiza treści CZR nie pozostawia wątpliwości co do tego, że stworzono je po to, aby zapobiec wielu istotnym w skutkach zagrożeniom, które dotyczą Ziemi jako planety, ale także jej mieszkańców. Co jednak istotne, zagrożenia te bezpośrednio przekładają się na zapewnienie bezpieczeństwa żywności i żywnościowego. Wyznaczenie CZR jest konsekwencją obserwowanych od lat niekorzystnych zjawisk, które, jeśli nie zostaną ograniczone, doprowadzą do wielu katastrof o charakterze cywilizacyjnym. Jest także wyrazem wspólnych, globalnych zobowiązań, których wypełnienie może pomóc im zapobiec.

Tabela 1. Bezpieczeństwo żywności i żywnościowe na tle pierwszych czterech CZR

Cel	Powiązania, uzasadnienie i nawiązanie do zagrożenia
1. Wyliminować ubóstwo we wszystkich jego formach na całym świecie.	„Bieda to głód, niedożywienie, ograniczony dostęp do edukacji i podstawowych usług, dyskryminacja społeczna, wykluczenie oraz brak udziału w procesie decyzyjnym” (<i>Cele zrównoważonego rozwoju</i> 2022). Bieda może powodować zakup żywności tańszej, z niesprawdzonego źródła, a tym samym niebezpiecznej dla zdrowia.
2. Wyliminować głód, osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe i lepsze odżywianie oraz promować zrównoważone rolnictwo.	„Inwestycje w rolnictwo mają kluczowe znaczenie dla zwiększenia zdolności produkcyjnych, z kolei wprowadzenie zrównoważonych systemów produkcji żywności obniży ryzyko głodu” (<i>ibidem</i>).
3. Zapewnić wszystkim ludziom w każdym wieku zdrowe życie oraz promować dobrobyt.	„Musimy kontynuować wzmożone prace nad pokonywaniem występowania wielu chorób i pojawiającymi się zagrożeniami zdrowotnymi. Zapewniając bardziej efektywne finansowanie systemów opieki zdrowotnej, poprawę warunków sanitarnych i higieny, dostęp do lekarzy oraz ograniczając zanieczyszczenie środowiska, możemy poczynić znaczące postępy w ratowaniu życia milionów ludzi” (<i>ibidem</i>). Produkcja, przetwarzanie i konsumpcja żywności wiążą się z takimi uwarunkowaniami, jak stosowanie nawozów, pestycydów, hormonów, środków przeciwdrobnoustrojowych; to także narażenie konsumentów na choroby odzwierzęce.
4. Zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie.	„Wysokiej jakości edukacja stanowi podstawę dla poprawy życia ludzi i zrównoważonego rozwoju. Powszechny dostęp do edukacji poprawia jakość życia i umożliwia znalezienie innowacyjnych rozwiązań największych problemów współczesnego świata” (<i>ibidem</i>). Edukacja na różnych poziomach na temat zasad prawidłowego żywienia oraz zagrożeń dotyczących żywności zwiększa świadomość i bezpieczeństwo konsumentów. Edukacja pozwala zdobyć wykształcenie i podnosi szansę na zdobycie środków umożliwiających godne życie i zapewniających bezpieczeństwo żywnościowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (*Cele zrównoważonego rozwoju* 2022).

3. Zagrożenia i trendy w konsumpcji żywności

Wyniki ostatnich badań przeprowadzonych przez Europejski Trybunał Obrachunkowy potwierdzają, że wśród konsumentów Unii Europejskiej nasiliły się obawy dotyczące zagrożeń związanych z konsumpcją żywności i są one powiązane z (*Zagrożenia chemiczne...* 2019):

- powszechnym stosowaniem substancji chemicznych w produkcji żywności (pestycydy, antybiotyki, dodatki),
- wykrywaniem zanieczyszczeń mikrobiologicznych (*Salmonella*, *E. coli* i *Campylobacter*),

- fałszowaniem żywności (plastikowy ryż, oliwa z oliwek wymieszana z tańszym, niezadeklarowanym zamiennikiem),
- występowaniem nowych wirusów, które atakują zwierzęta, rośliny lub ludzi,
- wdrażaniem nowych technologii w produkcji żywności, wykorzystujących klonowanie, nanotechnologię, inżynierię genetyczną,
- rozwojem nowych trendów w konsumpcji żywności, np. spożywaniem surowego mięsa, zielonych koktajli przecierowych czy napojów energetycznych.

W książce autorstwa C.A. Wallace, W.H. Sperbera oraz S.E. Mortimore (2021) badacze wypuklają takie problemy, jak:

- rosnąca liczba ludności na świecie przekładająca się na trudności z wyżywieniem populacji,
- rosnąca liczba osób z obniżoną odpornością (na poziomie 20% całej populacji), powodująca większą podatność na różne choroby, w tym zatrucia pokarmowe,
- presja gospodarcza polegająca na przeznaczaniu coraz większych areałów na uprawy biopaliw (co nie wymaga takich samych standardów higieniczno-sanitarnych, jak w przypadku przeznaczenia ziem pod uprawę pasz dla zwierząt),
- systematyczne zmniejszanie się areałów pól uprawnych, gruntów ornych oraz kopalnianych zasobów energii,
- zmiany klimatyczne powodujące susze, a tym samym kurczenie się gleb pod ewentualne uprawy lub hodowlę zwierząt,
- zmiany poziomu mórz i oceanów powodujące m.in. ryzyko powodzi, w wyniku których dochodzi do skażenia powierzchni, np. rolnych,
- rosnące wymagania w stosunku do jakości żywności i jej różnorodności wśród bogatych społeczeństw,
- niestabilność polityczna mająca wpływ na zakłócenia w łańcuchach dostaw żywności,
- zmiany technologiczne ukierunkowane na zwiększenie wydajności upraw czy produkcji.

Powyższe dane i spostrzeżenia znacznie poszerzają spektrum zagrożeń wskazanych w ostatnim raporcie Europejskiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Żywności (EFSA), w którym zwrócono uwagę głównie na: nielegalne działania w obrębie łańcucha dostaw żywności (np. przestępstwa żywnościowe), nowe trendy konsumenckie, nowe technologie i procesy wytwarzania oraz zmiany klimatu (EFSA, Afonso A. i in. 2020). Wszystkie z nich należą do kategorii „nowo powstających zagrożeń” (<https://www.linguee.pl>, data dostępu: 4.05.2022), czyli tych, które naukowo zostały zidentyfikowane po raz pierwszy i mogą spowodować wystąpienie nieoczekiwanych, nowych, trudnych do przewidzenia skutków zdrowotnych lub istotne nasilenie skutków znanych już wcześniej (*Emerging Risks...* 2005). Do tego katalogu należy także zaliczyć występowanie alergenów w żywności, a także brak kultury bezpieczeństwa żywności (Wiśniewska i Wyrwa 2022). Obecnie zagroże-

niem dla zapewnienia bezpieczeństwa żywności i żywnościowego jest na pewno sytuacja polityczna wpływająca nie tylko na dostęp do żywności oraz jej dostawy. Jest ona zagrożeniem także dlatego, że żywność (np. celowo skażona) może być wykorzystywana jako nośnik czynników zagrażających zdrowiu i życiu człowieka. Przypadek ataku na zdrowie i życie byłego prezydenta Ukrainy Wiktora Juszczenki, wobec którego w 2004 r. użyto dioksyny zawartej w pokarmie, jest już szeroko udokumentowany (por. np. Woolf 2022). Literatura przedmiotu donosi także o celowym skażeniu produktów żywnościowych wirusem SARS-CoV-2 (Ackerman i Peterson 2020).

Jak już wspomniano, istnienie określonych zagrożeń, a także konieczność uwzględniania w produkcji żywności i jej konsumpcji założeń zrównoważonego rozwoju powodują określone zachowania wśród konsumentów, przekładające się na charakterystyczne, często trwałe już trendy. Ciekawą ich ilustrację można odnaleźć w wynikach raportów publikowanych regularnie przez Euromonitor International – jedną z największych, wiodących agencji badania rynku w Europie. Analiza przygotowanych przez nią danych z ostatnich pięciu lat (por. tabela 2) pozwala dostrzec bardzo ciekawe przemiany i ewolucję postaw konsumentów w stosunku do różnych dóbr, jednakże na użytek niniejszej pracy skoncentrowano się na omówieniu zaobserwowanych trendów w kontekście konsumpcji żywności. Dodatkowo trendy zdefiniowane w cytowanych raportach odniesiono do trendów znanych z literatury, wskazując równocześnie na powiązania z poszczególnymi CZR.

Tabela 2. Trendy konsumenckie według raportów publikowanych przez Euromonitor International, w powiązaniu z trendami dotyczącymi konsumpcji żywności i CZR

Trendy dotyczące konsumpcji żywności przedstawione w opublikowanych raportach ^a	Możliwe trendy zrównoważonej konsumpcji żywności i związane z nimi zachowania w świetle przykładowych CZR
Rok publikacji raportu: 2018	
<i>Clean lifters</i> – „czyściochy”: żyjący minimalistycznie; „nie” dla niezdrowych nawyków żywieniowych; ważne są dom i rodzina	konsumpcja świadoma, konsumpcja uważna, domocentryzm CZR: 1, 12
<i>Borrowers</i> – „pożyczalscy”: zwolennicy ekonomii współdzielenia oraz prostego, nieskomplikowanego życia; oszczędzający, żyjący ekologicznie	ekokonsumpcja, <i>foodsharing</i> , frugalizm CZR: 1, 12
<i>Call out culture</i> – „wzywający do działania”: aktywiści, zaangażowani; protestujący przeciwko różnym negatywnym zjawiskom społecznym, klimatycznym, politycznym; nieobojętni na niesprawiedliwość, brak etyki itp.	świadoma konsumpcja, bojkoty konsumenckie, CZR: 1–17

cd. tabeli 2

Trendy dotyczące konsumpcji żywności przedstawione w opublikowanych raportach ^a	Możliwe trendy zrównoważonej konsumpcji żywności i związane z nimi zachowania w świetle przykładowych CZR
<i>Sleuthy shoppers</i> – „detektywi”: zainteresowani zasadami produkowania; chcą mieć wpływ na wytwarzanie produktu	prosumpcja, partycypacja konsumentów, konsumpcja świadoma CZR: 1, 12
<i>I-Designers</i> – „samosie”: tworzący coś dla siebie, z czym osobiście się identyfikują, co daje im poczucie, że sami są wyjątkowi	prosumpcja, partycypacja konsumentów, konsumpcja świadoma CZR: 1, 12
<i>The Survivors</i> – „ocaleni”: oszczędnie podchodzący do życia, dokonujący zakupów w dyskontach, sklepach społecznych, po cenach hurtowych; przekazujący nadwyżki żywności do banków żywności	frugalizm, konsumpcja typu <i>smart, foodsharing</i> CZR: 1, 2, 12
Rok publikacji raportu: 2019	
<i>Back to basics for status</i> – „powracający do korzeni”: preferujący produkty pozycjonowane, lokalne, z małych manufaktur, od lokalnych rzemieślników, na bazie lokalnych surowców; szukający autentyczności i tożsamości	etnocentryzm, ekokonsumpcja CZR: 1, 2, 3, 12
<i>Conscious consumers</i> – „świadomi”: ceniący pochodzenie produktu, etykę w produkcji, środowisko, zwierzęta; sprzeciwiający się metodom masowej hodowli, stosowaniu antybiotyków i hormonów w hodowli zwierząt	konsumpcja świadoma, konsumpcja uważna, weganizm, wegetarianizm, fleksitarianizm, witarianizm, frutarianizm CZR: 1, 12, 13, 15, 16
<i>Digitally together</i> – „wspólnota digitalna”: ceniący korzyści z funkcjonowania w świecie wirtualnym; stosujący aplikacje, korzystający z blogów, wideoczatów	konsumpcja digitalna, domocentryzm CZR: 9, 11
<i>I can look after myself</i> – „umiejący zadbać o siebie”: skoncentrowani na profilaktyce chorób; planujący dokładnie swoją dietę; poszukujący produktów typu „wolne od” lub „bez” (np. bez cukru, bez laktozy, bez glutenu); przesadnie dbający o swoje zdrowie	konsumpcja uważna, fitarianizm, odmiany wegetarianizmu, konsumpcja spersonalizowana CZR: 3, 12
<i>I want plastic-free world</i> – „odrzucający plastikowy świat”: wrażliwi na kwestie odpadów i na skład opakowań; świadomi negatywnego wpływu opakowań na człowieka (mikroplastik) i na środowisko naturalne (klimat, stan Ziemi, wód); troszczący się o środowisko, stosujący zasadę <i>zero waste</i>	ekokonsumpcja, klimatarianizm CZR: 6, 9, 11, 12, 13, 14, 15

cd. tabeli 2

Trendy dotyczące konsumpcji żywności przedstawione w opublikowanych raportach ^a	Możliwe trendy zrównoważonej konsumpcji żywności i związane z nimi zachowania w świetle przykładowych CZR
<i>I want it now</i> – „niecierpliwi”: korzystający z aplikacji zakupowych; zainteresowani samodzielnym komponowaniem dań zamawianych na zewnątrz, dostarczanych szybko	konsumpcja digitalna, konsumpcja spersonalizowana, konsumpcja typu <i>fast</i> CZR: 3
Rok publikacji raportu: 2020	
<i>Beyond human</i> – „zrobotyzowani”: szukający wyłączenia przez sztuczną inteligencję; szukający komfortu i wygody; korzystający np. z inteligentnych kuchni, wirtualnych asystentów gotowania itd.	Konsumpcja typu <i>smart</i> , konsumpcja digitalna CZR: 9
<i>Minding myself</i> – „troszczący się o siebie”: poszukujący produktów zaspokajających dobre samopoczucie psychiczne i zapobiegających fizjologicznym skutkom stresu, zmartwień i bezsenności; korzystający z żywności wzbogaconej w składniki funkcjonalne, np. poszukujący żywności typu <i>super foods</i>	konsumpcja uważna, konsumpcja spersonalizowana, hedonizm konsumencki CZR: 3
<i>Private personalisation</i> – „indywidualiści”: preferujący produkty spersonalizowane, np. stworzone dla wąskiej grupy odbiorców lub wyłącznie dla nich samych; szukający przyjemności w jedzeniu	konsumpcja spersonalizowana, hedonizm konsumencki CZR: 3
<i>Proudly local, going global</i> – „dumni lokalnie, otwarci na świat”: preferujący lokalne marki; kupujący produkty miejscowe, regionalne; wspierający lokalnych producentów, rolników, małe sklepy spożywcze, wytwórnie – zarówno u siebie, jak i na świecie	etnocentryzm konsumencki CZR: 8, 9, 11, 12
<i>Reuse revolutionaries</i> – „rewolucyjni przetwórcze”: ukierunkowani na ponowne przetworzenie, wykorzystanie, np. opakowań; szukający sposobów zmniejszania śladu węglowego; gotowi zapłacić więcej za produkt; stosujący zasadę „kupować mniej, ale lepszej jakości”	freeganizm, <i>foodsharing</i> , konsumpcja uważna CZR: 3, 12, 13, 14, 15
<i>We want clean air everywhere</i> – „klimatarianie”: zwracający uwagę na stan środowiska naturalnego, nade wszystko klimatu; wybierający produkty wytwarzane z poszanowaniem klimatu	klimatarianizm, ekokonsumpcja CZR: 6, 9, 11, 12, 13, 14, 15

cd. tabeli 2

Trendy dotyczące konsumpcji żywności przedstawione w opublikowanych raportach ^a	Możliwe trendy zrównoważonej konsumpcji żywności i związane z nimi zachowania w świetle przykładowych CZR
Rok publikacji raportu: 2021	
<i>Build back better</i> – „regenerujący”: troszczący się o innych ludzi; szukający produktów mogących lepiej chronić ich życie i zdrowie; szukający marek, które pomagają uczynić świat czystszy, zdrowszy, bardziej odpornym i sprawiedliwym	konsumpcja świadoma, konsumpcja uważna, ekokonsumpcja CZR: 12, 13
<i>Craving convenience</i> – „wirtualni domatorzy”: ograniczający kontakt z otoczeniem; kupujący przez Internet, z pomocą aplikacji, poprzez sklepy internetowe; zainteresowani transakcjami wirtualnymi, bezdotykowymi	konsumpcja digitalna, domocentryzm CZR: 9
<i>Outdoor oasis</i> – „zwolennicy oaz pozadomowych”: zainteresowani życiem poza miastem, w przyjaznym środowisku, z dala od innych osób; ceniący bezpieczeństwo, wypoczynek, rekreację; uprawiający zdrowe, pozbawione pestycydów warzywa we własnych ogrodach; przygotowujący przetwory, spędzający czas z najbliższymi	domocentryzm, ekokonsumpcja CZR: 3, 11, 12
<i>Phygital reality</i> – „konsumenci hybrydowi”: żyjący w rzeczywistości hybrydowej świata fizycznego i wirtualnego, gdzie mogą bezproblemowo pracować, robić zakupy, wymieniać się informacjami, prowadzić np. blogi kulinarne	konsumpcja digitalna, domocentryzm CZR: 9
<i>Safety obsessed</i> – „obsesyjni na punkcie bezpieczeństwa”: obciążeni lękiem przed infekcją COVID-19; kupujący produkty wzmacniające ich odporność; korzystający z wirtualnych form sprzedaży, aby uniknąć narażenia	konsumpcja uważna, konsumpcja digitalna, domocentryzm CZR: 3, 9
<i>Shaken and stirred</i> – „wstrząśnięci i poruszeni”: wstrząśnięci i poruszeni sytuacją zewnętrzną; weryfikujący swoje priorytety; szukający równowagi między życiem zawodowym a prywatnym; szukający i inwestujący w produkty, które pomagają im przetrwać przyszłe kryzysy	frugalizm, konsumpcja uważna CZR: 12

cd. tabeli 2

Trendy dotyczące konsumpcji żywności przedstawione w opublikowanych raportach ^a	Możliwe trendy zrównoważonej konsumpcji żywności i związane z nimi zachowania w świetle przykładowych CZR
<i>Thoughtful thrifters</i> – „ostrożni i oszczędni”: wydający pieniądze w sposób przemyślany; priorytetowo traktujący zakupy tych produktów, które pozwalają im lepiej zadbać o własne zdrowie; korzystający z promocji, szukający okazji cenowych, rabatów	konsumpcja uważna, <i>smartshopping</i> , frugalizm CZR: 12
Rok publikacji raportu: 2022	
<i>Climate changers</i> – „działacze klimatyczni”: preferujący zielony aktywizm i niskoemisyjny styl życia; wybierający marki, które nie zagrażają klimatowi; zmniejszający wykorzystanie plastiku, ograniczający marnotrawstwo żywności, stosujący recykling	ekokonsumpcja, klimatarianizm CZR: 12, 13
<i>The Great Life Refresh</i> – „pasjonaci”: napędzani pasją; zmieniający swoje priorytety, wartości i styl życia; kupujący produkty pozytywnie wpływające na zdrowie psychiczne i fizyczne	konsumpcja uważna CZR: 12
<i>Persuit of preloved</i> – „zatroškani o innych”: dzielący się z innymi; korzystający z produktów recyklingowych, typu second-hand; przewartościowujący stan swojego posiadania zgodnie z pytaniem „mieć czy być?”; postępujący zgodnie z zasadą <i>zero waste</i>	<i>foodsharing</i> CZR: 2, 12
<i>Rural urbanities</i> – „zrównoważone mieszcuchy”: korzystający z przestrzeni miejskich, w których szukają swojego miejsca na Ziemi; otaczający troską swoją małą przestrzeń – osiedla, domu; współtworzący lokalne społeczności, przyjazne dla środowiska, klimatu	ekokonsumpcja, klimatarianie CZR: 3, 11, 12
<i>Self-love seekers</i> – „hedoniści”: ceniący indywidualność, autentyczność; szukający szczęścia, akceptacji, dbający o siebie, o własny komfort; szukający zdrowszych opcji produktów żywnościowych; chętnie kupujący produkty luksusowe, droższe, gwarantujące im dobre samopoczucie i poprawiające stan zdrowia	hedonizm konsumencki CZR: 3

^a W tabeli podano nazwy trendów w języku polskim w tłumaczeniu autorki artykułu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Angus 2018, Angus i Westbrook 2019, Angus i Westbrook 2020, Westbrook i Angus 2021, Angus i Westbrook 2022).

Jak wynika z analizy zaprezentowanej w tabeli, trendy wykazane w raportach przygotowanych przez ekspertów agencji Euromonitor International są mocno powiązane z tradycyjnie pojmowanymi trendami zrównoważonej konsumpcji, w tym konsumpcji żywności, na czele z trendem, jakim jest konsumpcja uważna (*mindful consumption*), a także konsumpcja świadoma, będąca jej determinantą (Sheth, Sethia i Srinivas 2011). W praktyce świadoma konsumpcja to zdobywanie informacji na temat produktów i usług, praktyk stojących za nimi firm, procesu produkcji, możliwości utylizacji itd. oraz dokonywanie społecznie i ekologicznie odpowiedzialnych wyborów (Grzybowska-Brzezińska i Grzywińska-Rapca 2018). Uważność odzwierciedla zaś aktualne nastawienie konsumentów do nabywanych produktów, które wyraża się w zrozumieniu wartości danej marki i wsparciu jej poprzez zakup oferowanych przez nią artykułów. Uważność to trend, który w przypadku konsumentów rynku spożywczego wiąże się m.in. ze świadomością jakości i stanu produktu (*5 trendów...* 2018). Bowiem tylko dobrze poinformowany (świadomy np. zagrożeń) konsument może być uważny i ostrożny. Z tym zjawiskiem wiąże się także inne, czyli ekoconsumpcja, określana również mianem konsumpcji ekologicznej. Polega ona na celowym dążeniu do minimalizacji niekorzystnych skutków spożycia dóbr konsumpcyjnych i inwestycyjnych przez racjonalizację i eksploatację zasobów oraz zmniejszenie wytwarzania odpadów poprodukcyjnych i pokonsumpcyjnych (Kozłowski i Rutkowska 2018). Odnotowania wymagają także takie zjawiska, jak frugalizm, czyli zaspokajanie potrzeb w sposób oszczędny i skromny oraz przeciwstawianie się konsumpcji nadmiaru (Niedek i Krajewski 2021), czy też freeganizm polegający na negowaniu i odrzucaniu marnotrawstwa żywności, a tym samym jej pozyskiwaniu z tego, co zostało wyrzucone, np. do śmietników (Rostek i Zalega 2015). Godny uwagi jest także *foodsharing*, czyli konsumpcja współdzielenia (inaczej współpracująca, kolaboratywna). To m.in. dzielenie się pożywieniem z potrzebującymi oraz styl życia polegający na poczuciu satysfakcji ze wspólnego posiłku i wzajemnego angażowania się w tę inicjatywę (Wiśniewska i Czernyszewicz 2022). Domocentryzm, inaczej kokonizacja, to kolejne ze zjawisk, które można dostrzec w grupie zidentyfikowanych zachowań. Obok konsumpcji digitalnej nabrał on na pewno większego znaczenia w okresie koniecznej izolacji związanej z pandemią COVID-19. Jest to bowiem konsumpcja mająca miejsce w środowisku domowym, wśród najbliższych osób, w przyjaznym, niestresującym otoczeniu (Zalega 2013). Sprzyja jej digitalizacja, czyli np. możliwość dokonywania zakupów żywności drogą internetową lub z wykorzystaniem stosownych aplikacji (Skrzypek 2021). Zbliżone do tego zjawiska są konsumpcja i kupowanie typu *smart*. Domocentryzm wiąże się także z opisanym już wcześniej trendem oszczędnego kupowania, a dodatkowo z poszukiwaniem informacji o promocjach (m.in. dzięki korzystaniu z przeglądarek internetowych), „łapaniem” okazji, nieprzełacaniem, niekierowaniem się emocjami podczas zakupów

(Zalega 2013). Na uwagę zasługuje także etnocentryzm konsumencki, czyli trend polegający na skłonności nabywców do kupowania artykułów pochodzenia rodzimego, krajowego, uznawany za przejaw patriotyzmu w sferze konsumpcji (Tkaczyk i Kołuda 2013). W świetle wyzwań stawianych przez CZR znaczenie ma także partycypacja konsumencka. To zarówno konsumpcja inteligentna, polegająca na tym, że następuje w niej łączenie procesów konsumpcji i produkcji na własny użytek, na zasadzie „zrób to sam”, jak i typowa prosumpcja, czyli konsumpcja innowacyjna i przedsiębiorcza, która nie tylko nie umniejsza finansów konsumenta, ale połączona z jego własną inwencją twórczą i aktywnością gospodarczą zapewnia mu dochód i przyjemność (Zalega 2013). Przyjemność z obcowania z określonym produktem i dążenie do szczęścia poprzez dokonywanie zakupów określonych dóbr, często luksusowych, to natomiast konsumpcja hedonistyczna. Co ciekawe, jest to trend, który przewidziano także na 2022 r. Taki stan może wynikać np. z chęci poszukiwania żywności poprawiającej zadowolenie z życia, które na pewno zostało ograniczone i nadwerżone wskutek pandemii. Bliska temu trendowi jest konsumpcja spersonalizowana, uwzględniająca własne, bieżące potrzeby konsumenta, często o charakterze zdrowotnym. To konsumpcja „szyta na miarę” określonych oczekiwań, niekiedy bardzo indywidualnych. Zbieżne z tym trendem jest zjawisko, które można nazwać fitarianizmem, czyli konsumpcją na bazie diety typu *fit* (np. wolnej od cukru, tłuszczu). W ten nurt zachowań wpisują się także: wegetarianizm (wyłączenie z diety produktów mięsnych, rybnych, owoców morza) i jego odmiany, np. weganizm (rezygnacja ze spożywania produktów pochodzenia odzwierzęcego, czyli oprócz mięsa także np. masła, mleka, miodu), frutarianizm (spożywanie wyłącznie owoców), witarianizm (spożywanie wyłącznie świeżych produktów) czy fleksitarianizm (elastyczny wegetarianizm – okazjonalne spożywanie mięsa i jego produktów) itp.

W świetle powyższej analizy ciekawy jest na pewno trend określony mianem klimatarianizmu, ujawniający się w raportach publikowanych przez Euromonitor International. Klimatarianie (*climatarians*) to osoby spożywające produkty, podczas wytwarzania których zwraca się uwagę na ograniczenie emisji CO₂ do atmosfery. Ich dieta postuluje spożywanie lokalnie produkowanej żywności (w celu zmniejszenia energii zużywanej w transporcie), wybieranie wieprzowiny i drobiu zamiast wołowiny i jagnięciny (w celu ograniczenia emisji gazów) oraz używanie każdej części składników (ogryzków jabłek, skórek sera itp.). Wszystko to w celu ograniczenia marnotrawstwa żywności. Badania wskazują, że w wyniku pandemii trend ten na pewno się nasili (Dakin i in. 2021).

Zauważa się, że ważnym trendem są także bojkoty i tzw. bajkoty (*buycott*) konsumenckie. Pierwsze polegają na odwróceniu się konsumentów od kupna produktów żywnościowych, np. z krajów czy od producentów, którym zarzuca się nieetyczne praktyki, m.in. finansowanie lub prowadzenie wojen, rasizm itp. Bajkoty, jako

przeciwieństwo bojkotów, to celowe kupowanie produktów firmy lub kraju w celu wsparcia ich polityki, po to, aby przeciwdziałać bojkotowi (Adugu 2014). Obydwa trendy należą do kategorii tzw. konsumpcji zaangażowanej (*engaged consumption*) (do Prado i de Moraes 2020). Obecnie, ze względu na uwarunkowania polityczne, jednym z najbardziej etycznych i dostrzeganych trendów staje się także konsumpcja współdzielona, pozwalająca dostarczyć żywność osobom poszkodowanym przez wojnę. Można przypuszczać, że trend ten ujawni się jako oczywisty w kolejnych prognozach, np. w następnym raporcie opublikowanym przez Euromonitor International.

4. Podsumowanie

Analiza postulatów zawartych w celach zrównoważonego rozwoju pozwala potwierdzić, że służą one m.in. zapewnieniu bezpieczeństwa żywności i żywnościowego. Oznacza to, że ich celem jest wypracowanie i utrwalenie określonych trendów w konsumpcji żywności bądź przyczynienie się do ich rozwoju. W wyniku analizy raportów agencji Euromonitor International wykazano też znaczną zbieżność opisanych w nich trendów o charakterze ogólnym z trendami i zjawiskami dotyczącymi konsumpcji żywności, których nazwy i znaczenie zostały już dobrze zdefiniowane i wyjaśnione w bogatej literaturze przedmiotu, szczególnie ze względu na liczne prowadzone w tym zakresie badania. Tym samym potwierdzono postawioną na wstępie tezę. Co istotne, każdy z tych trendów (np. weganizm, wegetarianizm, witarianizm, frutarianizm, ekokonsumpcja), łącznie z zachowaniami, których celem jest dbałość o siebie i o swoje samopoczucie (np. domocentryzm, fitarianizm, konsumpcja typu *smart*, uważna, spersonalizowana), ma związki z CZR. Na podstawie przeprowadzonej analizy uznano również, że:

- wiele zachowań konsumenckich obserwuje się już od dawna, co może wynikać z faktu stopniowych przemian społecznych oraz licznych problemów o charakterze cywilizacyjnym, stwarzających poważne zagrożenia dla człowieka i jego otoczenia;
- niektóre trendy wkomponowują się w inny, szerszy kierunek zmian, takich jak np. konsumpcja świadoma;
- stopniowo pojawiają się kolejne, nowe trendy, np. klimatarianizm będący odpowiedzią na dramatyczne zmiany klimatu, co potwierdza, że motorem powstania danych trendów bywają często zagrożenia, z jakimi mierzą się świat i jego obywatele;
- w świetle wyzwań stawianych przez CZR, ale też skutków pandemicznych i postpandemicznych nie bez znaczenia pozostają trendy o charakterze hedonistycznym, łączące się z kwestią zapewnienia zdrowia psychicznego i fizycznego;
- okres wojenny, z którym mierzy się obecnie Europa, głównie ze względu na sytuację w Ukrainie, na pewno sprzyja rozwojowi konsumpcji kolaboratywnej

(np. *foodsharing*), bez której nie jest możliwe ani bezpieczeństwo żywnościowe, ani zapewnienie bezpieczeństwa żywności.

Na zakończenie należy podkreślić, że nazwa trendów ma często charakter umowny i bywa narzucona przez określone zespoły badaczy. Nie zmienia to faktu, iż są to zjawiska zmienne, co oznacza, że ich katalog będzie na pewno poszerzany i uzupełniany.

Literatura

5 trendów na rynku żywności, które podbiją 2018 rok (2018), <https://infowire.pl/generic/release/382641/5-trendow-na-rynku-zywnosci-ktore-podbija-2018-rok> (data dostępu: 4.05.2022).

Ackerman G., Peterson H. (2020), *Terrorism and COVID-19: Actual and Potential Impacts*, „Perspectives on Terrorism”, vol. 14(3).

Adugu E. (2014), *Boycott and Buycott as Emerging Modes of Civic Engagement*, „International Journal of Civic Engagement and Social Change”, vol. 1(3), <https://doi.org/10.4018/ijcesc.2014070104>.

Angus A. (2018), *Top 10 Global Consumer Trends for 2018. Emerging Forces Shaping Consumer Behaviour*, Euromonitor International, <https://go.euromonitor.com/white-paper-economies-consumers-2018-global-consumer-trends-EN.html> (data dostępu: 4.05.2022).

Angus A., Westbrook G. (2019), *Top 10 Global Consumer Trends 2019*, <https://go.euromonitor.com/white-paper-EC-2019-Top-10-Global-Consumer-Trends.html> (data dostępu: 4.05.2022).

Angus A., Westbrook G. (2020), *Top 10 Global Consumer Trends 2020*, <https://go.euromonitor.com/white-paper-EC-2020-Top-10-Global-Consumer-Trends.html> (data dostępu: 4.05.2022).

Angus A., Westbrook G. (2022), *Top 10 Global Consumer Trends 2022*, <https://go.euromonitor.com/white-paper-EC-2022-Top-10-Global-Consumer-Trends.html> (data dostępu: 4.05.2022).

Cele zrównoważonego rozwoju (2022), UNIC Warsaw, <https://www.un.org/pl/> (data dostępu: 4.05.2022).

Czernyszewicz E., Kopiński Ł. (2020), *Systemy i standardy zapewnienia jakości oraz bezpieczeństwa owoców i warzyw. Teoria i praktyka*, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom.

Dakin B.C., Ching A.E., Teperman E., Klebl C., Moshel M., Bastian B. (2021), *Prescribing Vegetarian or Flexitarian Diets Leads to Sustained Reduction in Meat Intake*, „Appetite”, vol. 164, <https://doi.org/10.1016/j.appet.2021.105285>.

EFSA (European Food Safety Authority), Afonso A., Garcia Matas R., Gkrintzali G., Maggiore A., Merten C., Rortais A., Robinson T. (2020), *Technical Report on EFSA's Activities on Emerging Risks in 2019*, „EFSA Supporting Publication”, vol. 17(9), <https://doi.org/10.2903/sp.efsa.2020.EN-1924>.

Emerging Risks Identification in Food and Feed for Human Health, red. H.P.J.M. Noteborn, B.W. Ooms, M. de Prado (2005), VWA – Food and Consumer Product Safety Authority Directorate of Research and Risk Assessment, Hague.

The Future of Food Safety. There Is No Food Security Without Food Safety (2019), FAO, <http://www.fao.org/3/ca4289en/CA4289EN.pdf> (data dostępu: 4.05.2022).

General Principles of Food Hygiene CXC 1-1969. Adopted in 1969. Amended in 1999. Revised in 1997, 2003, 2020 (2020), Codex Alimentarius. International Food Standards, FAO, WHO, Rome, https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/sh-proxy/en/?Ink=1&url=https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252FStandards%252FCXC%252B1-1969%252FCXC_001e.pdf (data dostępu: 4.05.2022).

Grzybowska-Brzezińska M., Grzywińska-Rapca M. (2018), *Rynek żywności ekologicznej w aspekcie rozwoju zjawiska świadomej konsumpcji*, „Handel Wewnętrzny”, nr 2(373).

A Guide to World Food Safety Day 2021 (2021), *Safe Food Now for a Healthy Tomorrow*, FAO, WHO, <https://www.who.int/publications/m/item/a-guide-to-world-food-safety-day-2021> (data dostępu: 4.05.2022).

Kozłowska-Burdziak M. (2019), *Warunki bezpieczeństwa żywnościowego Polski (ze szczególnym uwzględnieniem województwa podlaskiego)*, „Optimum. Economic Studies”, nr 3(97), <https://doi.org/10.15290/oes.2019.03.97.03>.

Kozłowski K., Rutkowska A. (2018), *Megatrendy w konsumpcji żywności a marketing społecznie zaangażowany*, „Handel Wewnętrzny”, nr 2(373).

Krysztofiak J., Pawlak K., Kołodziejczak M. (2020), *Regionalne zróżnicowanie problemu niedożywienia na świecie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.

Niedek M., Krajewski K. (2021), *Frugalizm w kontekście ekonomicznych i aksjologicznych uwarunkowań zrównoważonego wzorca konsumpcji (w:) Antropologiczne i przyrodnicze aspekty konsumpcji nadmiaru i umiaru*, red. R.F. Sadowski, A. Kosieradzka-Federczyk, A. Klimska, Krajowa Szkoła Administracji Publicznej im. Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego, Warszawa.

Ordabayeva N., Fernandes D., Han K., Jung J. (2021), *How Politics Shapes Consumption Behavior*, „Impact at JMR”, <https://www.ama.org/how-politics-shapes-consumption-behavior/> (data dostępu: 4.05.2022).

Prado N.B. do, Moraes G.H.S.M. de (2020), *Environmental Awareness, Consumption of Organic Products and Gender*, „Revista de Gestão”, vol. 27(4), <https://doi.org/10.1108/REG-11-2019-0120>.

Rostek A., Zalega Z. (2015), *Freeganizm wśród młodych polskich i amerykańskich konsumentów*, „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie”, nr 1(20).

Rozporządzenie (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r., <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A32002R0178> (data dostępu: 4.05.2022).

Sheth J.N., Sethia N.K., Srinivas S. (2011), *Mindful Consumption: a Customer-Centric Approach to Sustainability*, „Journal of the Academy of Marketing Science”, vol. 39, <https://doi.org/10.1007/s11747-010-0216-3>.

Skrzypek A. (2021), *Digitalny klient nowej ery – Klient 4.0*, „Problemy Jakości”, r. 53, nr 7–8.

Tkaczyk S., Kołuda J. (2013), *Nowe trendy konsumenckie a sukces organizacji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie”, nr 24(97).

Wallace C.A., Sperber W.H., Mortimore S.E. (2021), *Food Safety for the 21st Century. Managing HACCP and Food Safety Throughout the Global Supply Chain*, John Wiley & Son, Oxford.

Westbrook G., Angus A. (2021), *Top 10 Global Consumer Trends 2021*, <https://go.euro-monitor.com/white-paper-EC-2021-Top-10-Global-Consumer-Trends.html> (data dostępu: 4.05.2022).

Wiśniewska M.Z., Czernyszewicz E. (2022), *Survey of Young Consumer's Attitudes Using Food Sharing Attitudes and Behaviors Model*, „British Food Journal”, 24.03.2022, <https://doi.org/10.1108/BFJ-09-2021-1025>.

Wiśniewska M.Z., Wyrwa J. (2022), *Bezpieczeństwo żywności i żywnościowe w okresie pandemii. Ujęcie interdyscyplinarne*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Zielona Góra.

Woolf A.D. (2022), *Yushchenko (dioxin), 2004 and Markov (ricin), 1978: Two political poisonings* (w:) *History of Modern Clinical Toxicology*, red. A.D. Woolf, Academic Press, London.

Zagrożenia chemiczne w żywności (2019), Europejski Trybunał Obrachunkowy, Luksemburg.

Zalega T. (2013), *Nowe trendy i makrotrendy w zachowaniach konsumenckich gospodarstw domowych w XXI wieku*, „Konsumpcja i Rozwój”, nr 2(5).